

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΟΙ
ΣΥΜΠΑΤΡΙΩΤΕΣ

Στοιχεῖα γιὰ τὴν καταστροφή τῶν μειονοτήτων
τῆς Ἑλλάδας

Ἑβραῖοι, Τσάμηδες

Βιβλιόραμα

ΑΘΗΝΑ 2005

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΙΑ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ, 1821, 1891, 1931

Υπάρχουν πολλοί ὄροι για νά περιγραφῆ ἡ πίεση πού ἀντιμετώπισαν οἱ ἑβραϊκές κοινότητες στόν εὐρωπαϊκό, κυρίως, χῶρο. Οἱ ἀντιεβραϊκές πρακτικές ἀνάγονται σέ χρόνους παλαιούς, ὀδηγώντας ἐνίοτε σέ θανατηφόρες καί καταστροφικές κρίσεις ἢ, τόν περισσότερο καιρό, συντηρώντας μιά κατάσταση καχυποψίας καί ἐχθρότητας. Πέρα ἀπό τά βασικά προσχήματα πού ἀνάγονται στήν ἐποχή τοῦ Ἰησοῦ, οἱ εἰδικές λειτουργίες τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων, οἱ διαφορετικές συμβάσεις πού καθόριζαν τίς σχέσεις τους μέ τούς ἡγεμόνες, τροφοδοτοῦσαν

Τό κείμενο στήν πρώτη του μορφή ἀποτέλεσε τήν εἰσήγηση τοῦ γράφοντος στό ἐπιστημονικό διήμερο «Ὁ ἑλληνικός ἑβραϊσμός», πού ὀργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας (Ἰδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), στήν Ἀθήνα, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1998. Πρωτοδημοσιεύθηκε στόν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ διημέρου, πού κυκλοφόρησε τό 1999. Οἱ ἀλλαγές στήν τωρινή ἐκδοση ἀφοροῦν τήν καλύτερη ἐνταξή του στό παρόν σῶμα κειμένων, ἕναν πληρέστερο ὑπομνηματισμό, καθῶς καί τήν ἀφαίρεση ἐπικαλύψεων.

άποτελεσματικά τό κενό πού χώριζε τίς θρησκευτικές πρακτικές. Ὁ Θεός δέν ἦταν άνεκτικός, ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι δέν ἤθελαν νά εἶναι.

Στά νεότερα χρόνια, στή σύγχρονη ιστορία ὅπως θά λέγαμε, οἱ πολυποίκιλες άντιεβραϊκές διαθέσεις καί πρακτικές απέκτησαν πιό συγκεκριμένο ὄνομα. Ὁ ὅρος «άντισημιτισμός» διαμορφώθηκε μέ τή σημερινή του ἔννοια κατά τή δεκαετία τοῦ 1870, στή Γερμανία, γιά νά περιγράψει τή νέα διάσταση καί ποιότητα τῶν άντιεβραϊκῶν κινήσεων.¹ Ἐχουμε ἐδῶ ἓνα μικρό μέρδεμα στόν τομέα τῆς ὀρολογίας καί ὀφείλουμε νά ἀπολογηθοῦμε γι' αὐτό. Καθώς ὁ ὅρος «άντισημιτισμός» δέν προσφέρεται γιά διαχρονικές γενικεύσεις, ὅσα συνέδησαν στή χώρα μας τό 1821 ἢ ἀκόμα καί τό 1891 μποροῦν νά ἔνταχθοῦν περισσότερο στόν ἄστερισμό τοῦ άντιεβραϊσμοῦ παρά στή νεωτερικότερη ἔννοια καί πρακτική τοῦ άντισημιτισμοῦ. Θά ἦταν ὅμως ὑπερβολικό νά ἀπασχοληθοῦμε περισσότερο μέ ζητήματα ὀρολογίας καί ποιοτικῶν διαφοροποιήσεων σέ μιά ἐργασία πού ἄλλα θέλει νά ἀναδείξει.

Ἀπό τά τελευταῖα, τό σπουδαιότερο εἶναι ἡ αντίφαση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ ὅσα συνέδησαν καί στίς ἐπίσημες διακηρύξεις πολιτικῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἢ ἐνίοτε καί ἀκαδημαϊκῶν ἰθυνόντων τῆς

1. Ἀνάμεσα στά πολλά ἔργα πού πραγματεύονται τά ζητήματα τῆς ἐμφάνισης τοῦ σύγχρονου άντισημιτισμοῦ θά ἐπισημαίναμε ιδιαίτερα τό βιβλίο τοῦ George Mosse, *Towards the Final Solution: A History of European Racism*, Λονδίνο 1978 καί τό κλασικό ἔργο τοῦ Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction. Anti-semitism, 1700-1933*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μα. 1980)

χώρας. Στή χώρα μας, ὅταν γίνεται λόγος γιά άντισημιτισμό, ἐλάχιστοι ἔντάσσουν τήν Ἑλλάδα στή σχετική συζήτηση. Συμβαίνει, μάλιστα, τό αντίθετο: πολλές φορές, στό πρόσφατο καί στό ἀπώτερο παρελθόν, ἔχει ἀρμοδίως δηλωθεῖ ὅτι στήν Ἑλλάδα ποτέ δέν ὑπῆρξε άντισημιτισμός, ξενοφοβία ἢ ρατσισμός.² Στήν τρέχουσα αντίληψη, τέτοιου εἶδους ὅροι μεταφέρονται καί ἀποδίδονται στά πιό προχωρημένα κράτη τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἢ, ἔστω, τῆς βόρειας Ἀμερικῆς. Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή θεωρεῖται, μέσα στή γενική της «πολιτισμική» ὀπισθοδρόμηση, ἀνάξια νά σηκώσει τό βάρος τόσο φορτισμένων λέξεων καί καταστάσεων. Γιά τόν λόγο αὐτό, στή σύνθεση τοῦ παρόντος κειμένου, μέσα ἀπό τή σύγκριση μέ τά συμβαίνοντα στή Δύση, κρίθηκε σκόπιμο, στόν βαθμό πού οἱ ἀναλογίες ἐπαληθεύονται, νά χρησιμοποιηθοῦν στήν περιγραφή τῶν γεγονότων ἀνάλογοι χαρακτηρισμοί. Τό θέμα δηλαδή δέν σχετίζεται μέ τό βάρος καί τά ἠθικά σημαινόμενα τῶν λέξεων, ἀλλά μέ τό ἐρώτημα ἄν, στήν περιοχή καί στή χώρα μας, μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε φαινόμενα εὐθέως ἀνάλογα μέ ἐκεῖνα πού οἱ ἴδιες λέξεις περιγράφουν στή Δύση.

Προκειμένου νά ἐπισκεφθοῦμε τό φαινόμενο σέ

2. «Λαός φιλόανθρωπος, ὁ ἑλληνικός λαός δέν ὑπέπεσε σέ άντιρατσιστικά ὀλισθήματα καί θεωρίες», συμπέρανε τό 1998, στήν εἰσαγωγή τῆς εἰδικῆς (στά ἀγγλικά πρῶτα) ἐκδοσης τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ὁ τότε ὑπουργός Ἐξωτερικῶν Θεόδωρος Πάγκαλος. Βλ. *Οἱ Ἕλληνες Ἐβραῖοι. Στοιχεῖα τῆς ιστορίας τους μέσα ἀπό διπλωματικά καί ιστορικά ἔγγραφα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν*, ἐπιμ. Θ. Βερέμης-Φ. Κωνσταντοπούλου, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1999.

ὄλη τή —μικρή— διάρκεια ὑπαρξῆς τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους, προκρίθηκε ὡς διαδικασία ἢ περιδιάβαση σέ γεγονότα. Γεγονότα παρμένα ἀπό ἐποχές διαφορετικές μεταξύ τους, ἀπόμακρες ὄχι μόνο χρονικά ἀλλά καί ποιοτικά, πού ἀνήκουν δηλαδή σέ διαφορετικές φάσεις τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί στηρίζονται σέ καταστάσεις ἐλάχιστα συγγενεῖς ἀναμεταξύ τους. Θά πρέπει, φυσικά, νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι πρόκειται γιά περιόδους ἔντασης, γιά βίαιες ἐξάρσεις μιᾶς λανθάνουσας διαμάχης, οἱ κανονικότητες τῆς ὁποίας χρήζουν ιδιαίτερης διερεύνησης.

Ἐπαναστατικός ἀντιεβραϊσμός: 1821

Τό 1821, οἱ σχέσεις τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων μέ τούς Ἑβραίους ἀποτελέσαν τήν ἄμεση συνέπεια τῆς ἐχθρότητας πού χώριζε τίς δύο ἐτερόδοξες κοινότητες στό πλαίσιο τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας. Εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά προσδιορίσουμε τυχόν ὄξυνση τῆς ἔντασης στίς μεταξύ τους σχέσεις στούς καιρούς ὅπου οἰκοδομοῦνταν οἱ προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ σχετικές ἐνδείξεις εἶναι ἀρκετές,³ χρειάζονται ὅμως πολύ περισσότερα στοιχεῖα γιά νά θεμελιωθοῦν οἱ γενικές τάσεις. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπό τίς διεργα-

3. Πβ. τίς ἀντιεβραϊκές ἀναφορές στήν *Ἑλληνική Νομαρχία* (ὅπου ὁ ἐπιθετικός προσδιορισμός «εβραϊκός» σημαίνει «ἐκμεταλλευτικός», «προδοτικός») ἢ στόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό.

σίες πού ὀδήγησαν σέ αὐτό, ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τό γεγονός ὅτι, στό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης, οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων ἦταν σχέσεις θανάτου. Βρίσκονταν δηλαδή σέ ἐκδηλα κακό σημεῖο.

Ἄν καί τό πλέον γνωστό ἐπεισόδιο, τό ὁποῖο τό κρατοῦν σύστημα παιδείας καί ἱστορικῆς προσαρμογῆς διατήρησε ἀπό αὐτές τίς σχέσεις, ἦταν ἡ κακομεταχείριση τοῦ νεκροῦ τοῦ Πατριάρχη ἀπό τόν ἐβραϊκό ὄχλο τῆς Πόλης, οἱ καιρίες, θανατηφόρες πτυχές τοῦ ζητήματος βρίσκονται ἄλλου: στήν περίπου αὐτονόητη θανάτωση τῶν ἐβραϊκῶν πληθυσμῶν σέ ὅλες τίς περιοχές ὅπου κυριάρχησε ἡ Ἐπανάσταση. Προάγγελος τῶν ἐξελίξεων ὑπῆρξε τό ἐκτός ἐποχῆς⁴ πογκρόμ πού ἐπεφύλαξαν οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Ὀδησοῦ (Ἕλληνες, Ρῶσοι καί ἄλλοι), μέ τήν πλήρη ὑποστήριξη τῶν ἀρχῶν, στόν ἐβραϊκό πληθυσμό τῆς πόλης στίς ἀρχές Μαΐου, κατά τή διάρκεια τῆς κηδείας τοῦ Πατριάρχη.⁵

Ἡ συνέχεια δόθηκε στήν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1821. Ὁ ἐβραϊκός πληθυσμός τῆς πολιορκημένης πόλης εἶχε, εὐθύς ἐξαρχῆς,

4. Ἐκτός ἐποχῆς, μέ τήν ἔννοια ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἀντιεβραϊκές ἐκρήξεις ἐγίναν συχνότερες πρός τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καί συνεχίστηκαν ὡς τήν ἐποχή τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης. Στίς σχετικά νεοαποκτηθεῖσες τότε ἀπό τή Ρωσία περιοχές τῶν ἀκτῶν τῆς Μαύρης Θάλασσας, οἱ ἐκρήξεις ἐνάντια στούς ἐβραϊκοὺς πληθυσμούς δέν ἀποτελοῦσαν ἀκόμα τρέχουσα κατάσταση.

5. Γιά τά ἐκτεταμένα ἀντιεβραϊκά γεγονότα τῆς Ὀδησοῦ, ἡ πιό χαρακτηριστική περιγραφή πού διαθέτουμε εἶναι αὐτή τοῦ Κάρπου Παπαδόπουλου, *Ἀπάνθισμα τοῦ ἱστορικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 50-51.

θεωρηθεῖ ἐξίσου ἐχθρικός μέ τόν μουσουλμανικό. Οἱ πλούσιοι Ἑβραῖοι πού προσπάθησαν νά ἐξαγοράσουν τή ζωή τους μέ χρυσάφι, μιμούμενοι σέ αὐτούς σημαντικούς ἐκ τῶν μουσουλμάνων πολιορκημένων, ἀντιμετώπισαν τήν πρόσθετη εἰρωνεία, τή χλεύη τῶν πολιορκητῶν. Εἶναι γνωστό τό προῖμο τῶν διαπραγματεύσεων μεταξύ τοῦ πλούσιου Χανέν καί τοῦ Κολοκοτρώνη: «Ἑβραῖος καί ἀρματωμένος δέν ματακούστηκε».⁶ Οἱ ὑπόλοιποι, οἱ μή σημαντικοί Ἑβραῖοι τῆς πόλης, «ἐπί λόγῳ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καί ἀλλοῦ κακῆς πρός τούς χριστιανούς διαγωγῆς τῶν ὁμοθρήσκων των» –αἰτιολογεῖ ὁ Σπυρίδων Τρικούπης–⁷ «ὄλοι κατεστράφησαν».

Ἄν ἡ ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Τριπολιτσᾶς δέν ἀρκεῖ γιά νά στηρίξει τίς προθέσεις τῶν ἐπαναστατῶν, ὡς πρός τούς Ἑβραίους, λόγῳ τοῦ πάθους καί τοῦ θανατικοῦ πού ἐπληξε ἀκόμα καί χριστιανούς τῆς πόλης τίς τρομερές αὐτές ἡμέρες τῆς σφαγῆς, ἡ περίπτωση τοῦ Βραχωρίου (Ἀγρινίου), λίγο νωρίτερα, ξεκαθαρίζει τά πράγματα. Ἡ πόλη παραδόθηκε μέ συνθήκη καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ διεσώθη. Δέν συνέβη τό ἴδιο μέ τίς ἐβραϊκές οἰκογένειες τῆς πόλης, πού θανατώθηκαν στό ὄνομα κάποιων ἀόριστων ἀντιπoiών.⁸ Πῶς νά συμπεριλάβουν οἱ συμφωνίες ἀνθρώ-

6. Περιγραφή τοῦ ἐπεισοδίου στό Σάμουελ Χάου, *Ἱστορική σκιαγραφία τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης*, Ἐκάτη, Ἀθήνα 1997 (α' ἐκδ.: 1828), σ. 108.

7. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, 6' ἐκδ., Λονδίνο 1860-1862, κεφάλαιο ΚΔ', σ. 92-93. Βλ. ἐπίσης Φωτάκος, *Ἀπομνημονεύματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Ἀθήνα 1899, τόμ. Α', σ. 252 κ.έ.

πους τῶν ὁποίων ἡ θρησκευτική ἰδιαιτερότητα ἀποτελοῦσε βρυσιά, τόσο στό χριστιανικό ὅσο καί στό μουσουλμανικό λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς;⁹

Ἡ ἀντισημιτική δεκαετία τοῦ 1890

Ἐβδομήντα χρόνια ἀργότερα, σέ ἄρθρο γραμμένο στίς 25 Ἰανουαρίου 1891, μέ τίτλο «Ὁ ἀντισημιτισμός ἐν Ἑλλάδι», ἡ ἐφημερίδα *Ἐφημερίς* περιέγραφε τίς προόδους τοῦ ἀντισημιτισμοῦ –«θηρίου αἰμοβόρου καί τρομακτικοῦ», ὅπως τόν περιέγραφε– στόν κόσμο. Εὐτυχῶς, διαπίστωνε ἡ *Ἐφημερίς* «[...] εὐρίσκεται, δόξα τῷ Θεῷ, καί ἓνας εὐλογημένος τόπος εἰς τήν ἀνατολήν ὅπου τό θηρίον αὐτό δέν τό εὐρίσκετε, ἤ, διά νά εἶμαι ἀκριδέστερος, τό εὐρίσκετε ὑπό ἄλλην μορφήν, ἀκίνδυνον ὅλως. Ὁ τόπος αὐτός εἶναι ἡ Ἑλλάς [...]». Τό ἴδιο δημοσίευμα ἀντιμετώπιζε μέ μᾶλλον σκωπτικό τρόπο τό προσφάτως τότε ἐκδοθέν πόνημα, κάποιας Μαρίας Μηχανίδου, ἡ ὁποία εἶχε μεταφέρει ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια στόν Πειραιᾶ, ὅπου μετανάστευσε, τήν ἀντιεβραϊκή ὑστερία πού ἐπικρατοῦσε στήν Αἴγυπτο. Στό φυλλάδιο αὐτό, πού ἔφερε τόν ἐνδεικτικό τίτλο Ἡ

8. Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Ἀθήνα 1860, τόμ. Γ', σ. 343.

9. Περισσότερες ἀναφορές σέ ἀντιεβραϊκές ἐκδηλώσεις, στό πλαίσιο τῆς Ἐπανάστασης, περιλαμβάνονται στή μελέτη τοῦ Μπερνάρ Πιερρόν, *Ἑβραῖοι καί χριστιανοί στή νεότερη Ἑλλάδα. Ἱστορία τῶν διακοινοτικῶν σχέσεων ἀπό τό 1821 ὡς τό 1945*, μετ. Γιώργος Σαρατωιώτης, Πόλις, Ἀθήνα 2004, σ. 28 κ.έ.

άνθρωποθυσία παρά τοῖς Ἰουδαίοις. Δράμα πρωτότυπο ἀπολήγον εἰς κωμωδίαν..., πλῆθος εἰκονογραφίσεων παρίστανε τίς τρέχουσες περί Ἑβραίων φαντασιώσεις τῆς ἐποχῆς: τήν τελετουργική σφαγή τῆς χριστιανῆς παρθένου γιά ἀρχή ἀλλά καί ὅλες τίς αἱματηρές ἀνθρωποθυσίες, μπροστά στίς ὁποῖες ὁ περί Δράκουλα θρύλος φαινόταν παραμύθι γιά πολύ μικρά παιδιά.

Λίγους μῆνες ἀργότερα, οἱ διαπιστώσεις τῆς ἔγκυρης ἐφημερίδας ἀποδείχθηκαν ἀνακριδεῖς, μέ τόν πλέον σαφή τρόπο. Στίς 2 Ἀπριλίου 1891, στήν πόλη τῆς Κέρκυρας, βρέθηκε τό πτώμα ἑνός ἐντεκάχρονου κοριτσιοῦ. Τό πτώμα ἦταν ἄγρια κακοποιημένο, στραγγισμένο ἀπό τό αἷμα του, κλεισμένο μέσα σέ σάκο μαζί μέ πίτουρα καί χορτάρια.¹⁰ Οἱ βασανιστές καί σφαγεῖς του τό εἶχαν ἀποθέσει στήν Ἑβραϊκή συνοικία τῆς πόλης, κοντά στή Συναγωγή. Τό κορίτσι, ὅπως γρήγορα ἀποδείχθηκε, ὀνομαζόταν Ρουμπίνα καί ἦταν κόρη τοῦ Ἑβραίου ράφτη Βῆτα Σάρδη. Ὁ πατέρας του εἶχε δηλώσει τήν ἐξαφάνιση στήν Ἀστυνομία καί εἶχε προσλάβει κήρυκα (ντελάλη), ὑποσχόμενος ἀμοιβή σέ ὅποιον

10. Τά τοῦ φόνου δημοσιεύθηκαν μέ κάθε λεπτομέρεια στίς ἀθηναϊκές ἐφημερίδες σέ καθημερινή βάση, μέ πολλές μάλιστα ἀνατριχιαστικές ἐκδοχές. Βλ., λ.χ., τά φύλλα τῆς *Ἐφημερίδος* καί τῶν *Καιρῶν* ἀπό τίς 3 Ἀπριλίου καί μετά. Ἀντίθετα, οἱ μετέπειτα ἐξελίξεις ἀποδόθηκαν μέ μεγάλη καθυστέρηση καί μέ πολύ λιγότερες λεπτομέρειες, καθώς ἐπιδλήθηκε τηλεγραφική καί ταχυδρομική λογοκρισία, στήν προσπάθεια νά διαφυλαχθεῖ τό κύρος τοῦ κράτους. Ὁ ἀριθμός τῶν νεκρῶν Ἑβραίων, λ.χ., εἶναι ἄγνωστος, καθώς ὑπῆρξαν μόνον ἐπίσημες μαρτυρίες.

βοηθοῦσε τίς ἔρευνες γιά τήν ἀνεύρεσή του. Τά στοιχεῖα τῆς ὑπόθεσης, τό θρήσκευμα τοῦ δολοφονημένου παιδιοῦ καί ἡ ἀπελπισμένη ἀναζήτησή του ἀπό τόν πατέρα ἄφησαν ἀδιάφορη τήν κοινή γνώμη καί τίς ἀρχές τῆς πόλης. Γι' αὐτούς τό ἔγκλημα ἦταν ὅπωςδήποτε ἑβραϊκή πλεκτάνη...

Ὁ εἰσαγγελέας ἐφετῶν Μπένσης, πού ἀνέλαβε τή διαλεύκανση τῆς ὑπόθεσης, ἔστρεψε ὅλη του τή δραστηριότητα πρὸς τήν ἑβραϊκή κοινότητα τῆς πόλης. Κατέσχεσε τά βιβλία τῆς Συναγωγῆς, ἀνέκρινε Ἑβραίους καί πολύ σύντομα διέταξε τή σύλληψη ὑπόπτων, ξεκινώντας μάλιστα ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς γονεῖς τοῦ δολοφονηθέντος κοριτσιοῦ. Αὐτές οἱ κινήσεις τῶν ἐπίσημων ἀρχῶν ἔπεισαν καί τοὺς πλέον διστακτικούς ὅτι κάτι τό πολύ σκοτεινό βρισκόταν πίσω ἀπό τόν φρικτό θάνατο, κάτι πού ἐκπορευόταν ἀπό τό ἐσωτερικό τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας. Τό ἔναυσμα γιά τήν ἐκδήλωση ἀντισημιτικῶν ταραχῶν δόθηκε ἔτσι μέ τόν πλέον ἐπίσημο τρόπο. Παρά τίς διαμαρτυρίες καί τίς διαβεβαιώσεις τοῦ ἀρχιραβίνου τῆς Κέρκυρας, ἀλλά καί τοῦ νομάρχου, πλῆθος ἱστορίες κυκλοφόρησαν ἀστραπιαῖα στήν πόλη. Στήν τελική τους ἐκδοχή, τό κορίτσι παρουσιαζόταν ὡς χριστιανή κόρη τήν ὁποία ὁ δῆθεν πατέρας της ἔκλεψε ἢ ἀγόρασε, ἴσως στά Γιάννενα, ὥστε νά τή διαθέσει στίς ἑβραϊκές ἀνθρωποθυσίες.

Πλήθη Κερκυραίων συγκεντρώθηκαν πάραυτα, σέ κατάσταση ὑστερίας. Ἀλίμονο στοὺς Ἑβραίους πού δέν πρόλαβαν νά κλειστοῦν στά σπίτια τους. Λιθοβολισμοί, κακοποιήσεις, πυρπολήσεις, καταστροφές καί λεηλασίες καταστημάτων, ἐπιθέσεις κατὰ τῶν οἰκιῶν. Σύμφωνα μέ τίς φῆμες, μερικοί ἀπό τοὺς κακοποιημένους ὑπέκυσαν στά τραύματά τους.

Τίποτε επίσημο και συγκεκριμένο όμως δεν μπορούσε να μαθευτεί. Οι αρχές επέβαλαν συσκότιση στις περί τα γεγονότα ειδήσεις και απαγόρευσαν την αποστολή τηλεγραφημάτων. Στρατιωτικές δυνάμεις απέκλεισαν την Εβραϊκή συνοικία για περισσότερο από ένα μήνα, και μάλιστα τόσο αποτελεσματικά, ώστε λιμός έπληξε τους αποκλεισμένους. Για τον έφοδιασμό τους λειτούργησε ένα είδος μαύρης αγοράς πού, φυσικά, εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο τις περιστάσεις.

Τά γεγονότα εξαπλώθηκαν και στά άλλα νησιά των Ιονίων. Στή Λευκάδα οι αρχές έκλεισαν τον έβραϊκό πληθυσμό στο Φρούριο, κάτω από άθλιες συνθήκες, για να τον προστατεύσουν. Στή Ζάκυνθο τά γεγονότα πήραν αγριότερες διαστάσεις καθώς εύθις έξαρχής χρησιμοποιήθηκαν πυροβόλα όπλα. Οι μικρές στρατιωτικές μονάδες πού υπήρχαν στα νησιά αποδείχθηκαν ανεπαρκείς για να προλάβουν ή να καταστείλουν τις ταραχές, γεγονός πού όδήγησε στην αποστολή στρατιωτικών ενισχύσεων από την Πελοπόννησο και την Αθήνα. Στο τέλος Απριλίου μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα μονάδες πυροβολικού και ισχυρή ναυτική μοίρα. Τά γεγονότα είχαν στό μεταξύ προκαλέσει διεθνή συγκίνηση και, εκτός από τή δυσαρέσκεια τής αυτοκράτειρας τής Αυστρίας και τή φιλεύσπλαχνη άφιξη στό νησί τής πρώην αυτοκράτειρας τής Γαλλίας, Εύγενίας, ή ελληνική κυβέρνηση είχε να αντιμετώπισει τή διεθνή επέμβαση, διπλωματική ακόμα και στρατιωτική. Πολεμικά σκάφη τής Ιταλίας, τής Αγγλίας και τής Γαλλίας κατέπλευσαν στην Κέρκυρα ενώ έξετάστηκε πολύ σοβαρά ή απόδωση άγημάτων.¹¹

Κακοποιήσεις και ίσως δολοφονίες Έβραίων ση-

μειώθηκαν και σε άλλες περιοχές τής χώρας. Είναι φυσικά δύσκολο να υπολογίσουμε τον αριθμό και τή σύνθεση των έπιτιθεμένων, μπορούμε όμως να θγάλουμε κάποια συμπεράσματα από τό μέγεθος των στρατιωτικών δυνάμεων πού επενέβησαν για να περιορίσουν τό κακό, καθώς και από τή διάρκεια του. Η έγκυρη Έφημερίς ή όποία, όπως είδαμε, υποστήριζε στην αρχή του χρόνου ότι στό θέμα του αντισημιτισμού ή Ελλάδα αποτελούσε φωτεινή εξαίρεση στον τότε ευρωπαϊκό κόσμο, παραδέχθηκε τή μεταβολή των δεδομένων. Υπερθεμάτισε μάλιστα ως προς τό μέγεθος τής άπειλης διαπιστώνοντας ότι ενώ ο «κοινωνισμός»¹² εισήχθη στην χώρα μάλλον ως ακίνδυνο άστεϊο, ο αντισημιτισμός ξεπέρασε ραγδαία, άμα τή εμφάνισει του, τά παραδεκτά

11. Οι διπλωματικές πιέσεις προς την ελληνική κυβέρνηση πήραν μορφή τελεσιγράφου από τις αρχές Μαΐου. Στο τέλος του πρώτου δεκαημέρου του ίδιου μήνα, άγγλικά, γαλλικά, ισπανικά και αυστριακά πολεμικά πλοία έστάλησαν στην Κέρκυρα. Η κατάσταση, στό μεταξύ, άγγιζε την τραγωδία: «Από τής 4ης Απριλίου διατελεί ή έβραϊκή συνοικία εν στενω αποκλεισμῳ. Πολλοί Έβραίοι αναγκάζονται να έπαιτῶσιν όπως αγοράσωσιν όλίγον άρτον διά τας οικογενείας των. Αν ο αποκλεισμός παραταθῆ επί τινας ήμέρας, ότε ο καύσων θά κατασταθῆ μάλλον έπαισθητός, βέβαιον είναι ότι ή δημόσια υγεία σπουδαϊον διατρέχει κίνδυνον έπειδή δεν είναι άπίθανον να αναπτυχθῆ εν τῇ Ισραηλιτικῇ συνοικία έπιδημική τις νόσος, άφου οι κάτοικοι ταύτης αναγκάζονται να μένωσι κεκλεισμένοι εις τας πυκνότατα κατωκημένας οικίας των εν αϊς συνεσωρεύθησαν και πάντες οι εκτός τής έβραϊκής κατοικούντες Ισραηλίται, ούτως ώστε εν περιωρισμένῳ χώρῳ εἶνε έγκεκλεισμένοι εξακισχίλιοι άνθρωποι!»: έφ. Έφημερίς, 5 Μαΐου 1891.

12. Δηλαδή ο σοσιαλισμός.

ὄρια τῆς βίας.¹³ Ὅπωςδήποτε, λόγω καί τῆς ἐκκαθάρισης τοῦ 1821, οἱ ἐβραϊκές κοινότητες στήν τότε Ἑλλάδα ἦταν μικρές ἕως ἀνύπαρκτες, ἐνῶ οἱ κοινότητες τῶν Ἰονίων νησιῶν περιορίστηκαν αἰσθητά μετά τὰ γεγονότα. Ἐκατοντάδες Ἑβραίων ἐγκατέλειψαν τὰ Ἐπτάνησα μεταναστεύοντας κυρίως πρὸς τὴν Αἴγυπτο – ἐκεῖ δηλαδή πού διδάχθηκαν τὸν ἀντισημιτισμό ἢ κυρία Μηχανίδου καί οἱ μιμητές της.¹⁴

Πρὸς τὸν «νεωτερικό» ἀντισημιτισμό

Στὸν 19ο αἰώνα ὁ ἐλληνικός ἀντισημιτισμός εἶχε ἀρχαῖα χαρακτηριστικά. Ἡ πλέον σταθερὴ κατηγορία κατὰ τῶν Ἑβραίων ἦταν ἡ ἀπαγωγή καί ἡ τελετουργικὴ θυσία χριστιανοπαίδων, καί οἱ σχετικὲς φοβίες ἦταν διάχυτες σέ εὐρὺ φάσμα κοινωνικῶν στρωμάτων. Μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ 20οῦ αἰώνα, οἱ βάσεις τοῦ ἀντισημιτισμοῦ προοδευτικά μεταβλήθηκαν. Στὶς διεκδικούμενες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα περιοχές, στή Μακεδονία ἰδιαίτερα, ἡ παρουσία τοῦ ἐβραϊκοῦ στοιχείου ἦταν πολὺ σημαντικὴ, πράγμα πού ἔκανε τὴν ἐναντίον τους πολιτικὴ συστατικὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Στὴ διάρκεια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, οἱ ἀντιεβραϊκές τάσεις τῶν ὀργανώσεων καί τῶν ὀπλαρχηγῶν περιορίστηκαν ἀπὸ τὸ κέντρο, πού δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴ διεύρυνση τοῦ μετώπου τῶν ἐχθρῶν του. Μετά τὸ 1913 ὅμως, ἡ ἐβραϊκὴ παρουσία στή Θεσσαλονίκη ἐμφανίστηκε προοδευτικά ὡς ἐμπόδιο

13. ἐφ. *Ἐφημερίς*, 10 Ἀπριλίου 1891.

14. Συμπληρωματικά, βλ. Μπ. Πιερρόν, ὅ.π., σ. 48 κ.έ.

στήν –ἐπείγουσα μέσα στή βαλκανικὴ ρευστότητα– ἐθνικὴ ὁμογενοποίηση τοῦ χώρου.

Εἶναι δύσκολο, ἀναφερόμενοι σέ αὐτὴ τὴν περίοδο, νά μιλήσουμε γιὰ συγκροτημένο ἀντισημιτισμό. Ὑπάρχει ὅπωςδήποτε ἡ ἀρνητικὴ προδιάθεση τοῦ τοπικοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, μέ παρονομαστὲς τὴν καχυποψία καί τὸν ἀνταγωνισμό, καθὼς καί μιὰ πολιτικὴ μέ ἀντιεβραϊκές διαθέσεις ἀπὸ τὴ μεριά τῆς πολιτείας. Ἡ ἐπαναδιάταξη τῶν ἐβραϊκῶν συνοικισμῶν τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917 ἦταν ἓνα δεῖγμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ὅμως διστάζει νά ὑπερβεῖ ὀρισμένα ὄρια σέ καιροὺς ταραγμένους καί γεμάτους ἀπειλές. Στὸν κοινωνικό χῶρο, ἡ ἀντιεβραϊκὴ διάθεση διευρύνεται καί μορφοποιεῖται κυρίως μετὰ τὴν Ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καί τὴν ἀφίξη μεγάλου ἀριθμοῦ προσφύγων στήν πόλη. Στὶς νέες συνθήκες, ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα ἀναδεικνύεται περίπου ὡς ἐξάιρεση, ὡς νησίδα διαφορᾶς σέ ἓναν ραγδαῖα ὁμογενοποιούμενο, ἐθνικά καί θρησκευτικά, χῶρο, ἐνῶ ταυτόχρονα εἰσπράττει σημαντικό μέρος τῆς γενικῆς δυσἀρεσκείας τῶν προσφυγικῶν στρωμάτων.

Ὁ ἀντισημιτισμός στή Θεσσαλονίκη ἀπέκτησε χαρακτηριστικὰ κινήματος στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1930. Ὅπως καί τὸ 1891, βρισκόμαστε ξανά στὶς παραμονές μιᾶς πανευρωπαϊκῆς ἐξαρσης τοῦ φαινομένου. Μάλιστα, καί πάλι ἡ ἐλληνικὴ περίπτωση φαίνεται νά προηγεῖται εὐρωπαϊκῶν ἀντιστοιχιῶν. Οἱ εἰδικές συγκυρίες ἔχουν τὴ σημασία τους. Οἱ πρῶτοι κυματισμοὶ τῆς διεθνοῦς ἀλλά καί τῆς ἐλληνικῆς οικονομικῆς κρίσης ἔχουν ἐμφανιστεῖ τὸ 1931, ἐνῶ, μετὰ τίς ἐλληνοτουρκικὲς συμφωνίες τοῦ 1930, οἱ πρόσφυγες ἔχασαν κάθε ἐλπίδα γιὰ

έπιστροφή στην Ανατολή ή εισπραξη σημαντικῶν ἀποζημιώσεων. Τό γεγονός εἶναι ὅτι στά τέλη Ἰουνίου τοῦ 1931 ξέσπασαν στή Θεσσαλονίκη ἐκτεταμένες ἀντισημιτικές ταραχές μέ πρόσχημα ὄχι πλέον τήν ἀπαγωγή καί τή θυσία χριστιανόπαιδος, ἀλλά τή συνωμοσία σέ βάρος τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας.

Στίς 23 Ἰουνίου 1931, στή Θεσσαλονίκη, διαδόθηκαν φήμες σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς ἐβραϊκῆς ἀθλητικῆς καί πολιτιστικῆς ὀργάνωσης Μακαμπί πῆρε μέρος σέ σύσκεψη τοῦ Μακεδονικοῦ Κομιτάτου, στή Σόφια, ὅπου ἀποφασίστηκε ἡ αὐτονόμηση τῆς Μακεδονίας. Ἀμέσως, ἡ Ἐθνική Παμφοιτητική Ἐνωσις κυκλοφόρησε ἐμπρηστική προκήρυξη ὅπου τονιζόταν ἡ πρόθεση τῶν Ἑβραίων νά ἐξαφανίσουν τοὺς Ἕλληνες ἀπό προσώπου Γῆς. Ἀποδείξεις περί τούτου ἀποτελοῦσαν ἡ διαπόμπευση τοῦ Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, ἡ ταύτισή τους μέ κομμουνιστές καί κομιτατζῆδες «πού σκάπτουν τόν τάφον τῆς Ἑλλάδος», ἡ μή χρήση σταυροῦ στοὺς κοντούς τῶν σημαιῶν τους καί ἄλλα παρόμοια.¹⁵

Τά ἐπεισόδια κλιμακώθηκαν τίς ἐπόμενες ἡμέρες μέ ἐμπρησμούς, ξυλοδαρμούς, λεηλασίες καί συνεχεῖς ἀψιμαχίες. Στίς 29 Ἰουνίου ἡ ἀνεξέλεγκτη κατάσταση εἶχε ἐξαπλωθεῖ σέ ὅλη τήν πόλη, ἐνῶ ἀνάλογα γεγονότα συνέβαιναν καί στή Δράμα. Στά ὁδοφράγματα πού χώριζαν τοὺς συνοικισμούς, καί ἰδιαίτερα ἐκείνους ὅπου κατοικοῦσαν πρόσφυγες, ἀπό τοὺς ἀπέναντι ἐβραϊκοὺς, ἔγιναν ἀρκετές ἐκ τοῦ συστάδην μάχες μέ τελικό ἀποτέλεσμα τόν ἐ-

15. Βλ. ἐφ. *Ἡ Πρωΐα*, 25 Ἰουνίου 1931.

μπρησμό τοῦ ἐβραϊκοῦ συνοικισμοῦ Κάμπελ, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποῖου ἀποτεφρώθηκε ὀλοσχερῶς. Μερικές φορές, ἡ ἀγριότητα ξεπέρασε τοὺς μέσους ὅρους, ὅπως συνέβη στήν περίπτωση τῆς κακοποίησης ἀνύποπτων Ἑβραίων ἐπιβατῶν τῶν ἀστικῶν τράμ, ἡ στά λίγα περιστατικά ἀκρωτηριασμοῦ (κόψιμο αὐτιῶν) ἐξίσου ἀνύποπτων Ἑβραίων ἐμπόρων. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά γεγονότα πῆραν μεγάλες διαστάσεις μετά τή σχετική συζήτηση στή Βουλή, στίς 25 Ἰουνίου, ὅπου, μέ τίς παρεμβάσεις τοῦ βουλευτῆ Μ. Μπεσαντζή ἀλλά καί τοῦ Τσαλδάρη, ἔγινε πλήρως ἀποδεκτό, καί ἀπό τόν πρωθυπουργό Ἑλ. Βενιζέλο, ὅτι οἱ κατηγορίες ἐναντίον τοῦ σωματείου Μακαμπί καί τῶν ἐκπροσώπων του ἦταν ψευδεῖς καί ἐπινοημένες. Ἀποτελοῦσαν μάλιστα συρραφή στοιχείων, μερικά ἀπό τά ὁποῖα ἀναφέρονταν στό καλοκαίρι τοῦ 1930, ἐνῶ ἄλλα στηρίζονταν σέ ἔντεχνη ἀνάμειξη πληροφοριῶν πού ἀφοροῦσαν δραστηριότητες τῆς ΕΜΕΟ στή Σόφια, δραστηριότητες στίς ὁποῖες δέν μετεῖχαν, οὔτε κἀν τίς γνώριζαν, οἱ τῆς Μακαμπί τῆς Θεσσαλονίκης.¹⁶

16. ἐφ. *Ἡ Πρωΐα*, 26 Ἰουνίου 1931 καί ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 27 Ἰουνίου 1931. Τό ὄλο ζήτημα ἦταν, στήν πραγματικότητα, ἀσήμαντο. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἀθλητικοῦ σωματείου Μακαμπί τῆς Θεσσαλονίκης, Κοέν, πού βρέθηκε στή συνάντηση τῶν σωματείων Μακαμπί στή Σόφια, δέν γνώριζε τή βουλγαρική γλώσσα καί τοῦ ἦταν ἀδύνατο νά προσδιορίσει τό τί ἀκριβῶς λέχθηκε ἀπό ἕναν Βούλγαρο ἀντιπρόσωπο σέ μιά ἀπό τίς συναντήσεις, στήν ὁποία ἐπιπλέον δέν εἶναι ξεκάθαρο ἂν ὁ Κοέν παρευρισκόταν. Οἱ εὐλογες ὁμως αὐτές ἐξηγήσεις κρίθηκαν, καθαυτές, ὑποπτες... Προεῖχε ἡ ἀναζήτηση τοῦ προσχήματος. Πιό ἀναλυτικά γιά τά γεγονότα τοῦ 1931 στή Θεσσαλονίκη, βλ. τό

Ἄς μὴν ἐπεκταθοῦμε ὅμως περισσότερο στὰ ἐπεισόδια, στὰ ὁποῖα θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὴ στάση τοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ τὸν ρόλο τῶν ἐλληνικῶν φασιστικῶν ὀργανώσεων.

Οἱ τρεῖς περιπτώσεις στίς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε ἀποτελοῦν αἰχμές ἐνός φαινομένου πού, ταυτόχρονα, ἔχει νὰ παρουσιάσει σταθερές. Ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο ὡς τὴν Κατοχή ἢ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Ἐμφυλίου, πλῆθος ἐνδείξεων, μικρότερης ἐντασης, πιστοποιοῦν μιά, λανθάνουσα ἔστω γιὰ σημαντικὰ χρονικά διαστήματα, ἀντιεβραϊκὴ στάση στή νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἀπὸ τὰ «προνόμια» τῆς ὀθωμανικῆς Ἀθήνας, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, πού περιλάμβαναν τὴν ἀπαγόρευση ἐγκατάστασης Ἑβραίων στήν πόλη, μέχρι τὴν προκλητικὴν στράτευση τῶν ἐλάχιστων διασωθέντων νεαρῶν Ἑβραίων στήν πρώτη γραμμὴ τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου (ὅπου σκοτώθηκαν ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτούς), οἱ συνέχειες παραπέμπουν σέ σταθερές καὶ ἐνσωματώνουν τὶς περιόδους ἐκρηξῆς σέ ἓνα γενικότερο πλέγμα.

Οἱ χρονολογίες τῶν ἀντιεβραϊκῶν ἐκρήξεων, πού ἐκθέσαμε παραπάνω, βρίσκονται σέ ἀντιστοιχία, χρονολογικὴ καὶ ἐνδεχομένως ποιοτικὴ, μὲ γενικότερες ἐξάρσεις τοῦ ἀντιεβραϊκοῦ μένους στόν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν πλέον πρόσφατη περίπτωση, τὰ γεγονότα τοῦ 1931 στή Θεσσαλονί-

ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ παρόντος καὶ Μπ. Πιερρόν, Ἑβραῖοι καὶ χριστιανοὶ στή νεότερη Ἑλλάδα, ὁ.π., σ. 203 κ.έ.

κη, μπορούμε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι πρωτεργάτες τοὺς ἦταν ἐθνικιστικὲς ὀργανώσεις μὲ ναζιστικὰ χαρακτηριστικά, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν «Τρία Ἐψιλον». Τὸ ἐνδιαφέρον σημεῖο βρίσκεται στό γεγονός ὅτι διανύουμε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1931 – μιά ἐποχὴ δηλαδή κατὰ τὴν ὁποία ὁ εὐρωπαϊκὸς ἀντισημιτισμὸς δέν εἶχε πάρει ἀκόμα τὶς διαστάσεις καὶ τὴ μορφὴ πού ἀπέκτησε λίγο ἀργότερα, στή διάρκεια τῶν ἐπόμενων χρόνων ὡς τὴν πτώση τοῦ ναζισμοῦ, στὰ 1945. Τὸ 1931 οἱ ναζί εἶχαν βέβαια διατυπώσει ἤδη τὶς ἀντισημιτικὲς θέσεις καὶ τὶς προθέσεις τοὺς σέ σχέση μὲ τοὺς Ἑβραίους, δέν εἶχαν ὅμως ἀκόμα διαβεῖ τὶς πύλες τῆς ἐξουσίας, πού θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐφαρμόσουν στήν πράξη τὰ ὅσα διακήρυσσαν φραστικά. Ἡ διαφορὰ, συνέπεια ἴσως τῆς πρώιμης ἐκδήλωσης τῆς ἐδῶ κρίσης, βρίσκεται στό ὅτι ἡ ἀντισημιτικὴ κίνηση τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶχε δική της, διαμορφωμένη θεωρία, ἀλλὰ ὑποκαθιστοῦσε αὐτὴ τὴν ἔλλειψη μὲ δάνεια ἀπὸ τὸν ἐθνικιστικὸ λόγο τῆς ἐποχῆς. Ὅταν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἀντιεβραϊκῶν ὀργανώσεων ἔψαχναν περαιτέρω ἐπιχειρήματα, ὥστε νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἐκστρατεία τοὺς, ἀντλοῦσαν σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸ ἐθνικιστικὸ ἀνθολόγιο τοῦ καιροῦ. Ἐκαναν λόγο γιὰ τὰ ὑπομνήματα τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας πρὸς τὸν στρατηγὸ Σαράιγ, σχετικά μὲ τὴν τύχη καὶ τὸ μέλλον τῆς πόλης, κατὰ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου καὶ σέ ἀνάλογα στοιχεῖα ἀντλημένα ἀπὸ τὸ πρόσφατο ἢ τὸ ἀπώτερο παρελθόν. Κατὰ τὸ σχῆμα πού προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν, ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς πόλης ἀποτελοῦσε τὴν προφυλακὴ μιᾶς εὐρύτερης συνωμοτικῆς κίνησης ἐνάντια στήν ἐλληνικὴ Μακεδονία, κίνησης ἐκπορευόμενης

από Σλάβους και κομμουνιστές. Η διαφορά μεταξύ των δύο τελευταίων ήταν δυσδιάκριτη για πολλούς –και όχι μόνο εθνικιστές– τόν καιρό εκείνο.

Στήν περίπτωση του 1891, η αντισημιτική –μπορούμε εδώ να χρησιμοποιήσουμε άφοβα τόν όρο– ύστερία σάρωνε τήν Εύρώπη. Βρισκόμαστε, ἄς θυμηθοῦμε, στή δεκαετία τῆς ὑπόθεσης Ντρέφους και τῆς ταξινόμησης τῶν χαλκευμένων αντιεβραϊκῶν μυθοπλασιῶν στά περίφημα *Πρωτόκολλα τῶν Σοφῶν τῆς Σιών*.¹⁷ Στόν ἀκριβή συντονισμό τῆς κρίσης, ἡ ἐλληνική περίπτωση δείχνει και πάλι διασπικτή, ἐλαφρῶς προηγούμενη. Γι' αὐτό και τό θεωρητικό της ὑπόβαθρο εἶναι λίγο ἀρχαϊκό, περισσότερο μεσανατολίτικο –στούς καιρούς πού μιλάμε– παρά εὐρωπαϊκό. Δέν ὑπάρχει δηλαδή στήν Κέρκυρα

17. Τά *Πρωτόκολλα τῶν Σοφῶν τῆς Σιών* εἶναι προϊόν τοῦ 1897-98, ἐκπορευόμενο ἀπό τίς μυστικές ὑπηρεσίες τοῦ Τσάρου, διάσημες τόν καιρό ἐκεῖνο γιά τή δεξιοτεχνία τους στή δημιουργία «ἀποκρυφιστικῶν» κειμένων γιά πολιτικούς λόγους. Τό κείμενο πρωτοκυκλοφόρησε στό Παρίσι, ἡ δομή ὅμως και μέρος τοῦ περιεχομένου του στηρίζονται σέ παράφραση ἐνός φυλλαδίου πού κυκλοφόρησε τό 1864 στίς Βρυξέλλες (Joli Maugice, *Dialogue aux Enfers entre Machiavel et Montesquieu*) και καταφερόταν ἐνάντια στά σχέδια τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ'. Πβ. Pierre-André Taguieff, *Les Protocoles des Sages de Sion. Introduction à l'étude des Protocoles...*, Berg, Παρίσι 1992. Τήν ἴδια ἐποχή, πλῆθος θεωριῶν σχετικά μέ μυστικά σχέδια και διεθνεῖς καταχθόνες συνωμοσίες κυκλοφοροῦσαν σέ ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη, ἔχοντας ὡς κοινό παρονομαστή τή δράση τῶν Ἑβραίων. Στήν Ἑλλάδα ἡ κοινή γνώμη παρακολουθοῦσε αὐτές τίς σκοτεινές ιστορίες μέσα ἀπό τίς ἀνταποκρίσεις και τά σχόλια τῶν ἐφημερίδων. Βλ., γιά παράδειγμα, ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 19 Μαρτίου 1893.

ἡ ἰδέα τῆς ὑπόγειας συνωμοσίας και τῶν παντοδύναμων ἐβραϊκῶν δικτύων, πού ἀπειλοῦν τήν τάξη τοῦ κόσμου και ἐκείνη τοῦ κάθε ἔθνους ξεχωριστά. Ἐπιστρατεύεται ἡ ἀνθρωποθυσία τῆς παρθένου, ἡ δίψα τοῦ αἵματος, φαντασίωση πού βρίσκεται σέ παρακμή στή δυτική Εὐρώπη πρὸς ὄφελος πῶ «πολιτικῶν», «ἰδεολογικῶν» κατασκευῶν.

Τέλος, τό 1821, τό ἀντιεβραϊκό μένος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἀποτελοῦσε, θά ἔλεγε κανεῖς, ἀντίλαλο τῶν ἀντίστοιχων κινήσεων πού ἐμφανίστηκαν στή Γερμανία μετά τά γεγονότα τοῦ 1813, ἔπειτα ἀπό τίς, ἐθνικοῦ χαρακτήρα, ἐξεγέρσεις κατά τῶν ναπολεόντειων στρατιῶν και θεσμῶν. Ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ ὑπόθεση ἀναλογίας τήν ὁποία, πολύ διστακτικά, θά ἀναφέρω. Οἱ ναπολεόντειοι θεσμοί στή Γερμανία, καταστρέφοντας παλαιότερα πλέγματα σχέσεων, ἔδωσαν κυριολεκτικά νέα ὑπόσταση και θέση στίς ἐβραϊκές κοινότητες. Ὡς ἐκ τούτου, μέ τίς νέες δυνατότητες, ἡ θέση αὐτῶν τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων στίς γερμανικές πόλεις ἔγινε ἐπικίνδυνα ἀνταγωνιστική σέ διάφορους τομεῖς.¹⁸ Ὅμως, στή διαδικασία συγκρότησης ἐνός σύγχρονου ἀνεξάρτητου ἔθνους-κράτους, ὁ ἔλεγχος τῶν πόλεων και τῶν ἀστικῶν δραστηριοτήτων ἀποτελεῖ κίνηση μέ ἐξαιρετική σημασία και σπουδαιότητα. Σέ ἕνα τέτοιο πεδίο, ἡ ἰσχυρή παρουσία και δραστηριοποίηση μή

18. Στή Γαλλική Ἐπανάσταση και στήν παρουσία τῶν Γάλλων στά Ἐπτάνησα ἀποδίδει και ὁ Βιάζης τήν ἀρχή τῶν μετα-ενετικῶν προβλημάτων στίς σχέσεις Ἑβραίων και χριστιανῶν στά Ἐπτάνησα. Βλ. Σπυρίδων Βιάζης, «Ἡ ἐβραϊκή κοινότης Ζακύνθου ἐπί Ἐνετοκρατίας», περ. *Παρνασσός*, τόμ. ΙΔ' (1891-1892), σ. 624-670 και 723-735.

έθνικά εντάξιμων στοιχείων —στοιχείων προστατευόμενων αρχικά, χάρις στή δυνατότητά τους νά αναφέρονται σέ μιά τρίτη έξουσία, τή γαλλική στή γερμανική περίπτωση— δέν ήταν δυνατό νά γίνει ανεκτή και όδηγοῦσε, ὡς ἐκ τούτου, σέ συγκρούσεις. Τό σχῆμα θά μπορούσε νά μᾶς θυμίσει τήν ἑλληνική περίπτωση, ὅπου ἐπίσης ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα ἀναφορᾶς στήν ὀθωμανική έξουσία, ὁ παραλληλισμός ὅμως δέν μπορεῖ μᾶλλον νά πάει πιά μακριά: οἱ λειτουργίες καί οἱ δραστηριότητες στίς ὀθωμανικές πόλεις δέν ήταν ἀκριβῶς ἀντίστοιχες τῶν γερμανικῶν, ἐνῶ ἡ γαλλική ἢ γαλλοτραφῆς έξουσία σέ πολύ λίγα σημεία θυμίζει τό ἐπικρατοῦν στήν Ἀνατολή σύστημα. Παρά τίς διαφορές ὅμως, ἡ συγγένεια ὡς πρός τίς ἀξανάμενες ἐντάσεις στό πεδίο τῶν χριστιανο-εβραϊκῶν σχέσεων ἦταν ὀρατή. Στά 1819, στή Γερμανία, ἡ σοβούσα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα κρίση ξέσπασε στίς ταραχές πού ὀνομάστηκαν τῶν «Χέλ Χέλ». Ἀπό τό Μπρεσλάου ὡς τή Βαυαρία καί ἀπό ἐκεῖ στό Ἀμβούργο, τό ἀντιεβραϊκό μένος στράφηκε τόσο ἐνάντια στίς ἐβραϊκές κοινότητες ὅσο καί ἐνάντια στήν έξουσία.¹⁹ Μόλις

19. Ἐκτεταμένη περιγραφή τῶν γεγονότων στό Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction*, ὁ.π., σ. 92-104. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ παρατήρηση ὅτι στό Μόναχο ἡ βασιλική κυβέρνηση τοῦ Μαξιμιλιανοῦ ταύτισε τίς ἀντισημιτικές ἐκδηλώσεις μέ ἀνατρεπτικά, ρομαντικά καί φιλελεύθερα κινήματα, καταστέλλοντάς τες ἀνάλογα. Ἄς θυμίσουμε ὅτι τά κινήματα αὐτά ἀποτελοῦσαν ἐξέλιξη τῶν πατριωτικῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1813. Ἡ δέ Βαυαρία ἦταν τό κράτος πού διατήρησε καί ἀφομοίωσε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο τή ναπολεόντεια παράδοση στίς δομές καί τίς λειτουργίες του. Σχε-

δύο χρόνια ἀργότερα, μιά πιά βαλκανική, δηλαδή πιά αἱματηρή, ἐκδοχή τοῦ προβλήματος ἐκδηλώθηκε στήν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα.

Οἱ ἀντιστοιχίσεις αὐτές, τόσο χρονολογικές ὅσο καί —τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν— ποιοτικές, νομίζω ὅτι διαψεύδουν τόν λόγο περί ἐξαίρεσης τῆς χώρας μας ἀπό τέτοιου εἴδους καταστάσεις. Οἱ ἀμφιβολίες σχετικά μέ αὐτό θά πρέπει νά εἶναι ιδιαίτερα προσεκτικές, καθῶς μποροῦν εὐκόλα νά ὀδηγήσουν στήν ἄρνηση τῆς ὑπαρξης ἀντισημιτικῆς ιδεολογίας καί πρακτικῆς γενικῶς. Ἡ πορεία πρός τήν «Τελική Λύση», γιά νά δανεισθῶ τήν ἔκφραση τοῦ Γκέοργκ Μός, δέν γνωρίζει ἀποκλειστικούς γεωγραφικούς προσδιορισμούς: ὑπῆρξε πολύ πιά διάχυτη στόν χῶρο καί στόν χρόνο, πολύ πιά εὐρωπαϊκή ἀπ' ὅ,τι ἀρεσκόμεθα νά θεωροῦμε. Ὁ ναζισμός ἀπλῶς «τελειοποίησε», ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, ἕνα ρεῦμα πού βρισκόταν διάχυτο, μέ κυμαινόμενες ἐντάσεις, τόσο μέσα ὅσο καί ἔξω ἀπό τά γερμανικά σύνορα. Οἱ ἀντιστοιχίες τῶν ἐν Ἑλλάδι συμβάντων προσθέτουν ἀναμφίβολα ἐπιχειρήματα σέ αὐτή τήν ὑπόθεση.

τικά βλ. ἐπίσης Rose Paul Lawrence, *Revolutionary Antisemitism in Germany, from Kant to Wagner*, Princeton University Press, Πρίνστον Ν.Τζ. 1990.